

ФОРМУВАННЯ СТАЛИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ: МІЖНАРОДНІ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ПОЛТАВА
2026

Полтавський державний аграрний університет

**Формування сталих
соціально-економічних
систем: міжнародні,
національні та локальні
аспекти розвитку**

Колективна монографія

**Полтава
2026**

УДК 330.101.541:332.1:338.2

JEL Classification: O10, O20, R11, F63

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського державного аграрного університету
(Протокол № 5 від 23.12.2025 р.)*

Рецензенти:

Рогов Георгій Костянтинович, д-р екон. наук, професор, завідувач кафедри фінансів Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Хома Ірина Борисівна, д-р екон. наук, професор, професор кафедри фінансів Національного університету «Львівська політехніка».

За загальною редакцією:

Медвідь Вікторії Юрївни, д-р екон. наук, професора, завідувача кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Дячкова Дмитра Володимировича, д-р екон. наук, професора, професора кафедри менеджменту імені І. А. Маркіної Полтавського державного аграрного університету.

Галича Олександра Анатолійовича, канд. екон. наук, професора, професора кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Калініченка Олександра Володимировича, канд. екон. наук, доцента, доцента кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Лесюка Владислава Станіславовича, доктора філософії з економіки, асистента кафедри економіки та публічного управління Полтавського державного аграрного університету.

Формування сталих соціально-економічних систем: міжнародні, національні та локальні аспекти розвитку : колективна монографія / за заг. ред. В. Ю. Медвідь, Д. В. Дячкова, О. А. Галича, О. В. Калініченка, В. С. Лесюка. Полтава : ПП «Астрая», 2026. 421 с.

Колективну монографію підготовлено в межах виконання науково-дослідних робіт Полтавського державного аграрного університету:

«Розвиток агропродовольчої сфери в національному та геоeкономічному просторі» (№ 0122U201799) та

«Формування та розвиток територіальних соціально-економічних систем» (№ 0122U201708)

У колективній монографії узагальнено теоретико-методологічні підходи та практичні механізми формування сталих соціально-економічних систем з урахуванням міжнародних, національних і локальних аспектів розвитку в умовах сучасних глобальних викликів.

ISBN 978-617-8466-40-4

пдау
ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

© Колектив авторів, 2026

© Полтавський державний аграрний університет, 2026

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Міжнародні виміри та глобальні тенденції розвитку соціально-економічних систем	7
1.1. Теоретико-методологічні основи сталих соціально-економічних систем (на прикладі туризму) (<i>Музиченко-Козловська О. В.</i>)	7
1.2. Розвиток механізмів залучення інвестицій в економіку Киргизстану та України (<i>Брищенко Р. О., Зубков Р. С.</i>)	17
1.3. Міжнародні стандарти бюджетування як стратегічний базис підвищення ефективності фінансового менеджменту українських підприємств (<i>Головко О. Г., Орехова К. В., Гнип Н. О.</i>)	28
1.4. Формування соціально-економічних систем корпорацій: структура ланцюгів вартості автомобільних виробників (<i>Амбарчян М. С.</i>)	42
1.5. Міжнародні чинники формування маркетингових стратегій медичного туризму України (<i>Головчук Ю. О.</i>)	51
Розділ 2. Фінансово-економічні важелі забезпечення стійкості національної економіки	81
2.1. Взаємозв'язок сталого розвитку та ринкової вартості підприємства (<i>Царьов О. С.</i>)	81
2.2. Концепція аудиторської синергії – форсайтний вектор взаємодії внутрішнього та зовнішнього аудиту стратегічно та суспільно значимих компаній (<i>Назарова К. О.</i>)	92
2.3. Обліково-аналітична інформація як фундаментальний ресурс для прийняття управлінських рішень (<i>Фартушняк О. В.</i>)	101
2.4. Особливості фінансового забезпечення діяльності бюджетних установ у контексті соціально-економічних трансформацій в Україні (<i>Лебеденко А. Ю.</i>)	113
2.5. Конкурентний потенціал підприємства в ринковому середовищі (<i>Макаренко П. М., Макаренко Ю. П., Пілявський В. І.</i>)	134
Розділ 3. Стратегічні орієнтири та соціальні аспекти сталого розвитку	153
3.1. Методологія дослідження циклічності розвитку соціально-економічної системи проактивним антикризовим управлінням у безпековому вимірі (<i>Гудзь Т. П.</i>)	153
3.2. Особливості управління сучасним підприємством (<i>Зубков Р. С.</i>)	176

3.3. Система стратегічного управління аграрним сектором економіки на основі форсайт-методології та гармонізації інтересів стейкхолдерів (<i>Воронько-Невіднича Т. В., Богма І. Ю., Чайковський В. А., Гармаш Р. Р.</i>).....	187
3.4. Агропродовольчий сектор України: тенденції розвитку в умовах війни та гендерні аспекти участі жінок у виробництві та управлінні (<i>Горбатюк Л. М., Борисенко В. В.</i>).....	198
3.5. Агроскаутинг – основа формування державної політики у сфері продовольчої безпеки та управління аграрними ризиками (<i>Лотий І. І., Стеценко А. Р.</i>).....	210
Розділ 4. Раціональне використання земельних ресурсів для забезпечення продовольчої безпеки.	221
4.1. Органічне виробництво в контексті сталого розвитку аграрного сектору України (<i>Сень О. В.</i>).....	221
4.2. Ретроспективні аспекти просторового поєднання господарського використання ландшафтної основи на території Полтавщини (<i>Єрмаков В. В., Сарнавський С. П., Копилець Є. В.</i>).....	231
4.3. Агроландшафти Волині як складова продовольчої безпеки країни (<i>Тарасюк Н. А.</i>).....	241
4.4. Основи відтворення і збереження земельних ресурсів Волинської області (<i>Полянський С. В., Тарасюк Н. А., Мельник О. В., Качаровський Р. Є.</i>).....	255
4.5. Земельні ресурси підприємства і стратегія ефективного їх використання (<i>Шокало Н. С.</i>).....	273
Розділ 5. Організаційно-економічні аспекти управління аграрним виробництвом.	298
5.1. Теоретико-методичні підходи до визначення ефективності сільськогосподарського виробництва (<i>Калініченко О. В., Галич О. А., Лесюк В. С.</i>).....	298
5.2. Зовнішньоекономічна діяльність аграрного сектору України в умовах глобальних викликів (<i>Лесюк В. С.</i>).....	307
5.3. Особливості управління галузевою та товарною спеціалізацією аграрних підприємств (<i>Миколенко І. Г.</i>).....	334
5.4. Біологічні особливості, урожайність та якість продукції пшениці озимої залежно від умов вирощування в контексті продовольчої безпеки (<i>Коваль Д. О.</i>).....	343
5.5. Особливості вирощування продуктивних гібридів сояшника для зони північного лісостепу України (<i>Єрмоменко Р. В., Зубков Р. С.</i>).....	375
5.6. Урожайність гібридів кукурудзи (<i>Zea Mays L.</i>) різних груп стиглості залежно від умов вирощування (<i>Ванжула Д. В.</i>).....	387
Колектив авторів.	414

23. Чижевська Л. Т., Полянський С. В., Качаровський Р. Є. Вплив реакції ґрунтового розчину на екологічну стійкість природних систем Волинської області. *Шацьке поозер'я в контексті змін клімату* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю від дня народж. проф. В. М. Петліна (с. Світязь, 1–3 жовт. 2021 р.). Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 109–113.

24. Soil degradation in Volyn region: current state, dynamics, ways of reduction / V. O. Fesyuk, I. A. Moroz, R. V. Kirchuk et al. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2021. Vol. 30 (2). P. 239–249. DOI: 10.15421/112121.

25. Методика та практична імплементація дослідження зміни лісистості Волинської області із використанням методів ДЗЗ / В. О. Фесюк, І. А. Мороз, М. А. Федонюк та ін. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2023. Вип. 58. С. 274–289. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2023-58-21>.

4.5. | Земельні ресурси підприємства і стратегія ефективного їх використання

Шокало Н. С.,

канд. с.-г. наук, доцент,

доцент кафедри селекції, насінництва і генетики,

Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

<https://orcid.org/0000-0001-7839-8168>

Земля є одним із найважливіших ресурсів, що забезпечує життєдіяльність як окремої людини, так і суспільства загалом. Тому питання її раціонального та ефективного використання завжди перебували у центрі уваги науковців і практиків, викликаючи дискусії в контексті екології, економіки, ресурсозбереження та охорони навколишнього середовища.

Попри те, що нині проблематика використання земельних ресурсів є досить широкою та комплексною, низка питань – зокрема оцінка ефективності, впровадження енергозберігаючих технологій і підвищення результативності землекористування – потребують подальшого наукового та практичного опрацювання. Методи оцінювання ефективності використання земель значною мірою залежать від специфіки відповідної галузі.

Раціональне використання земельних ресурсів має надзвичайно важливе значення для забезпечення сталого розвитку аграрного сектора України. Саме цим завданням повинні бути підпорядковані процеси реформування земельних відносин, унаслідок яких здійснено перехід до різних форм власності на землю та впроваджено платне землекористування. Водночас у державі досі залишається невирішеною проблема забезпечення ефективного та екологічно безпечного використання

земель. За останні роки спостерігається суттєве скорочення обсягів внесення мінеральних і органічних добрив, що негативно впливає на родючість ґрунтів і, відповідно, на ефективність господарської діяльності сільськогосподарських підприємств.

Проблема ефективного використання земель сільськогосподарського призначення в Україні поступово загострюється. Вона має багатовимірний характер, серед основних аспектів якої виділяють економічний, організаційний та екологічний.

Сучасний стан земельних відносин у сільському господарстві є результатом земельної реформи, у ході якої значна частина угідь була передана у приватну власність членам колишніх сільськогосподарських підприємств. Однак після цього процес реформування земельних відносин значною мірою сповільнився.

Якість і безпечність продуктів харчування, а також екологічний стан довкілля виступають важливими показниками рівня життя населення. Водночас аграрне виробництво, зокрема землеробство, належить до ресурсомістких і екологічно вразливих галузей економіки. Використання традиційних технологій обробки ґрунту призводить до його деградації та виснаження родючості. Тому нагальним завданням сьогодення є розроблення та широке впровадження високоефективних, екологічно безпечних, ресурсо- й енергозберігаючих ґрунтозахисних систем землеробства.

Значення земельних ресурсів за їх використання.

Земельні ресурси разом з іншими природними компонентами – лісовими, водними, мінеральними, кліматичними – становлять невід’ємну частину навколишнього середовища та середовище існування людини. Вони активно залучені до суспільного виробництва, виступають засобом праці та джерелом задоволення матеріальних і духовних потреб населення. Формування потужного економічного потенціалу багатьох держав, розвиток промисловості, сільського господарства та транспортної інфраструктури значною мірою зобов’язані саме землі. Вона виконує ключову біосферну функцію, забезпечуючи взаємозв’язок і стабільність атмосфери, гідросфери та інших природних оболонок, а також розвиток флори, фауни й людського суспільства.

В аграрному секторі земля є головним засобом виробництва та базовим елементом ресурсного потенціалу землеробства. Її якісні характеристики та родючість сільськогосподарських угідь безпосередньо визначають ефективність аграрного виробництва, рівень вирішення продовольчої проблеми й продуктивність праці в сільській місцевості [2, с. 145].

На сучасному етапі земельні ресурси використовуються надзвичайно інтенсивно, виконуючи роль територіальної бази, природного ресурсу та основного засобу виробництва. Водночас у різних галузях економіки їх використання має різне функціональне значення. Так, у промисловості, транспорті та будівництві земля виступає передусім просторовим базисом, тому головну увагу приділяють площі ділянок, рельєфу місцевості, близькості до джерел сировини та споживчих центрів, наявності комунікацій. У добувній промисловості її значення зростає, адже в надрах землі зосереджені корисні копалини. Найважливішу роль земельні ресурси, невід’ємною частиною яких є ґрунти, відіграють у сільському та лісовому господарстві, де вони є основним засобом і предметом праці.

Поняття «земельні ресурси» має вужче значення, ніж «земля», і безпосередньо пов'язане з господарською діяльністю людини. Закон України «Про охорону земель» визначає земельні ресурси як сукупний природний ресурс поверхні суші, що виступає просторовим базисом розселення та господарської діяльності, а також основним засобом виробництва у сільському й лісовому господарстві [20]. Згідно з ГОСТ 26640-85, земельні ресурси – це землі, які використовуються або можуть бути використані в різних галузях народного господарства. Історичний досвід свідчить, що саме земельні ресурси є основою добробуту будь-якої держави, адже вони визначають існування планети, забезпечуючи функціонування інших природних ресурсів – рослинного і тваринного світу, водних об'єктів, атмосферного повітря.

Як засіб виробництва, земельні ресурси мають низку особливостей:

– по-перше, земля не є продуктом людської праці, а створена самою природою впродовж тисячоліть; формування одного сантиметра ґрунтового шару триває 50–100 років;

– по-друге, земельні ресурси територіально обмежені й постійні у своєму розташуванні – їх неможливо перемістити у просторі, як інші засоби виробництва;

– по-третє, за раціонального використання земля не втрачає своїх властивостей, а навпаки – покращується, тобто не підлягає амортизації;

– по-четверте, земля є незамінним ресурсом: жоден процес сільськогосподарського виробництва неможливий без неї;

– по-п'яте, характерною ознакою землі є її родючість: ділянки однакової площі, але різного ґрунтового складу, забезпечують неоднакову врожайність;

– по-шосте, прибутковість агровиробництва неможливо точно визначити, оскільки вона залежить не лише від якості ґрунту, а й від кліматичних умов [10].

Нині стан використання земельних ресурсів не відповідає принципам раціонального природокористування. Надмірна розораність територій призвела до порушення природних процесів ґрунтоутворення. Раціональне використання передбачає доцільне, обґрунтоване та екологічно збалансоване землекористування. Так, Г. З. Бриндзя визначає раціональне використання земель як таке, що забезпечує виробництво економічно вигідної продукції за збереження екологічної рівноваги природних факторів [4, с. 129]. О. І. Бочко розглядає його як максимально ефективне залучення земель до господарського обігу з дотриманням їх цільового призначення, підвищенням продуктивності угідь і отриманням максимальної кількості продукції при мінімальних витратах праці та коштів [3, с. 151].

Раціональне землекористування включає дві основні складові – екологічну та економічну, а за Т. М. Прядкою та Т. С. Корбут – ще й соціальну [21, с. 82–84]. Екологічна складова передбачає охорону земель, їх збереження та виробництво екологічно чистої продукції. Економічна полягає в оптимізації витрат на виробництво, що не завжди узгоджується з екологічними вимогами. Соціальна ж пов'язана із задоволенням суспільних потреб та забезпеченням сталого розвитку територій.

Таким чином, раціональне використання земельних ресурсів передбачає підтримання оптимального рівня поживних речовин у ґрунті, запобігання

ерозійним процесам, дотримання сівозмін, зменшення розораності, вирощування екологічно чистої продукції та використання земель відповідно до їхнього цільового призначення. Держава повинна стимулювати сільськогосподарських виробників до впровадження таких заходів через систему дотацій, пільгового кредитування та удосконалення механізмів земельного оподаткування.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що земельні ресурси є продуктом природи, мають територіальні обмеження, є незамінними й не зношуються за умови раціонального використання. У промисловості, транспорті та будівництві земля виконує функцію територіальної бази, тоді як у сільському та лісовому господарствах виступає водночас засобом і предметом праці. Якщо в минулому ставлення до землі асоціювалося переважно з поняттям «вітчизни», то сьогодні, в умовах глобальних екологічних викликів, питання її раціонального використання набуває особливої актуальності в усьому світі, зокрема й в Україні. Це означає, що використання землі має відбуватися в межах її природних можливостей, без погіршення якісного стану [12, с. 299–306].

Земельні ресурси є об'єктивним чинником соціально-економічного розвитку, незалежно від політичних режимів чи економічних пріоритетів держави. Земля як елемент соціального розвитку сприяє залученню природного потенціалу у відтворювальні процеси. Водночас форми, методи та інструменти землекористування мають бути спрямовані на задоволення потреб місцевих громад і держави, а не вузьких корпоративних інтересів. Важливо забезпечити баланс між інтересами власників земель і користувачів, стимулювати природоохоронну діяльність та впроваджувати механізми сталого управління ресурсами.

У сучасних умовах цінність земельного капіталу зростає через процеси глобалізації, інтернаціоналізації та інтеграції світової економіки. Особливо це стосується доступу до користування мінерально-сировинними та паливно-енергетичними ресурсами, адже посилення геополітичної нестабільності та порушення енергетичного балансу поглибили проблему енергетичної безпеки багатьох країн світу [12, с. 299–306].

Упродовж останніх десятиліть у системі землекористування України сформувалися негативні тенденції:

- зниження ефективності сільськогосподарського виробництва;
- нераціональне використання земель як основного засобу виробництва;
- погіршення екологічного стану територій;
- зниження рівня життя сільського населення та погіршення демографічної ситуації в селі [11, с. 27–30].

Такі тенденції свідчать про необхідність переходу до моделі сталого розвитку землекористування, що відповідає принципам, визначеним проведеною у Ріо-де-Жанейро конференцією. Для цього необхідно розробити науково обґрунтовану систему сталого розвитку для всіх галузей господарства, зокрема й для сфери землекористування.

Під сталим землекористуванням розуміється така система суспільних відносин, у якій досягається оптимальний баланс між економічним зростанням, покращенням якісного стану земельних ресурсів та задоволенням матеріальних і духовних потреб населення. Його обґрунтування повинно базуватися на дотриманні соціальних, економічних та екологічних законів і принципів. Незважаючи на достатню розробленість загальних положень сталого розвитку, принципи сталого землекористування, як його складова, потребують подальшого наукового осмислення.

В умовах реформування земельних відносин особливої ваги набуває дотримання таких принципів:

- системний підхід до оптимізації землеволодіння і землекористування;
- охорона та збереження земель;
- попередження деградаційних процесів і їх негативного впливу на довкілля та здоров'я населення;
- гармонізація соціально-економічних інтересів із екологічною складовою [17, с. 16–22].

Розкриваючи сутність системного підходу, доцільно розглядати землекористування у трьох взаємопов'язаних вимірах:

1. Економічному – який охоплює характер і структуру використання земель, рівень інтенсифікації виробництва, розвиток ринку продукції та інфраструктури.
2. Соціальному – що стосується інституцій землеволодіння, права власності, форм господарювання та соціальної інфраструктури.
3. Екологічному – який визначається природно-ресурсним потенціалом, станом ґрунтів, якістю продукції та дотриманням екологічних обмежень.

Окремого теоретичного опрацювання потребує поняття планування сталого землекористування, сутність якого полягає у забезпеченні рівноваги між економічними, екологічними та соціальними цілями з урахуванням властивостей і цінності земель певної території.

Планування сталого землекористування передбачає комплекс заходів, спрямованих на раціональне використання землі з орієнтацією на довгострокову перспективу. Його основними орієнтирами є:

- забезпечення балансу між охороною, збереженням і розвитком земель;
- використання землі відповідно до принципів сталого розвитку суспільства;
- координація дій органів влади у сфері земельних відносин;
- залучення громадськості до процесів планування;
- підвищення рівня знань про роль земельних ресурсів у прийнятті управлінських рішень;
- підтримка екологічних ініціатив та природоохоронних програм;
- удосконалення системи раціонального землекористування [16, с. 215].

Процес планування має ґрунтуватися на принципах, які, на думку фахівців, відображають основну філософію сталого землекористування: справедливість, міждисциплінарність, попередні консультації, відкритість інформації, безперервність планування, вирішення планувальних проблем, комплексна соціально-економічна

оцінка територій та здатність реагувати на непередбачувані зміни. Планування сталого землекористування передбачає реалізацію послідовних і системних етапів: підготовчий, ініціювання плану, збір та аналіз даних, розроблення, схвалення і впровадження плану. Запропоновано впровадження системної розробки та реалізацію схем раціонального землекористування з урахуванням соціальних пріоритетів, а також визначення економічних та екологічних орієнтирів на міжрегіональному, регіональному й місцевому рівнях управління.

Ключовим інструментом забезпечення сталого розвитку виступає інститут власності на землю. Аналіз показує наявність кількох суттєвих проблем у цій сфері: відсутність чіткої ідентифікації земельних ділянок як об'єктів власності, недостатня ефективність органів державного управління у реалізації прав власності на землю, нечіткість еколого-правових аспектів використання земель, а також відсутність дієвого механізму справедливого розподілу земельної ренти. Окрім того, чинне законодавство у сфері права власності на землю залишається фрагментарним і містить суперечності між окремими нормативно-правовими актами.

Реалізація права власності не повинна порушувати права людини чи держави, обмежувати свободи або принижувати гідність громадян, а також погіршувати екологічний стан довкілля чи якість земель. Для забезпечення сталого розвитку необхідно сформувати таку систему земельної власності, яка чітко визначатиме правомочності суб'єктів землекористування та їхні повноваження щодо володіння, користування і розпорядження землею. У межах цих відносин повинні гармонійно поєднуватися екологічні, економічні та соціальні аспекти, що сприятиме сталому розвитку суспільства.

Важливим регулятором сталого землекористування є система управління, що базується на визнанні землі як головного джерела національного багатства. Управління земельними ресурсами має охоплювати всі складові земельних відносин, включаючи землевпорядкування територій, землеустрій господарств, раціональний розподіл земель між галузями господарства, а також організацію заходів з ефективного використання та охорони земель. Об'єктивну оцінку природного й господарського стану земель забезпечує державний земельний кадастр, який є науковою основою для прийняття управлінських рішень щодо раціонального землекористування.

Останнім часом постала необхідність доповнення кадастрової системи новим елементом – реєстрацією землеволодінь, землекористувань та об'єктів нерухомості, що дозволяє фіксувати їхній правовий статус і господарський стан відповідно до цільового призначення. Дослідження показують, що впровадження ефективної системи реєстрації сприяє як економічному, так і соціальному розвитку. Добре організована реєстрація земель забезпечує функціонування земельного ринку, підвищення ефективності їх використання, а також надійний захист прав власності на нерухомість, що, у свою чергу, позитивно впливає на стабільність економічного життя країни. Управління раціональним землекористуванням має здійснюватися через постійний моніторинг стану земельних ресурсів.

Організація землекористування в аграрних підприємствах.

В Україні закладено конституційні основи розвитку сільськогосподарського землекористування. Прийнято ринково орієнтований Земельний кодекс України та низку базових нормативно-правових актів, що формують правові й організаційні засади еколого-безпечного, соціально спрямованого та економічно ефективного використання і охорони земель [9, с. 372].

Водночас ситуація у сфері землекористування сільських територій залишається складною й неврегульованою. Серед найгостріших проблем можна виокремити:

- незавершеність економічних і правових відносин власності між власниками земельних часток (паїв), юридичними особами (агроформуваннями, фермерськими господарствами) та територіальними громадами;

- затримку з розробленням і прийняттям нормативно-правових актів, передбачених Земельним кодексом України;

- невирішеність питань щодо невитребуваних паїв, відумерлої спадщини, черезсмужжя, дрібноконтурності та фрагментарності земельних ділянок;

- недосконалість управління землями державної форми власності та неефективність державного регулювання у сфері землекористування і земельного оподаткування;

- неповноту земельного законодавства, відсутність надійних механізмів гарантування прав на землю, а також недосконалість інфраструктури обігу сільськогосподарських земель, зокрема системи іпотеки;

- критичне скорочення обсягів землеустрою, що призвело до зниження якості планування землекористування, припинення робіт із охорони земель та втрати фінансування на землеустрій, меліорацію й облаштування інженерної інфраструктури (щороку бюджети недоотримують понад 600 млн грн земельного податку від сільгоспвиробників) [23, с. 138].

Ефективність використання земель у сільському господарстві залишається низькою. Так, станом на 2013 рік понад 40 % земель сільськогосподарських підприємств використовувалися неефективно (коефіцієнт використання 0,11–0,35, урожайність зернових лише 10–22 ц/га). Найнижчі показники зафіксовано у господарствах державної форми власності. Триває також деградація ґрунтів – вміст гумусу щорічно зменшується на 0,3–0,6 т з 1 га.

Складна ситуація обумовлена також відсутністю системи сівозмін. Станом на 01.01.2014 р. із 18650 господарств, що обробляють понад 100 га, лише 649 (3,5 %) мали проекти землеустрою з еколого-економічним обґрунтуванням сівозмін, і лише 60 реально їх впровадили. Проблема поглиблюється через усунення органів місцевого самоврядування від управління земельними відносинами в аграрній сфері [6, с. 24–27].

Складність у досягненні ринково орієнтованого та екологічно збалансованого розвитку сільськогосподарського землекористування зумовлена низкою чинників:

- відсутністю довгострокової державної земельної політики, зорієнтованої на розвиток землекористування в межах територій сільських рад;

- недооцінкою масштабів та складності земельних реформ;

- браком ефективних еколого-економічних механізмів територіальної організації землекористування та врегулювання орендних відносин;

- складною демографічною ситуацією у сільській місцевості (старіння населення, знелюднення територій);
- ігноруванням ресурсно-комплексного підходу під час зміни форм власності на землю;
- відсутністю системної державної політики щодо зонування земель, формування інвестиційного та природоохоронного режиму;
- недооцінкою значення обліку якості та кількості земель, реєстрації обмежень у їх використанні;
- нестачею фінансування аграрної та землевпорядної науки, відсутністю підтримки малого і середнього агробізнесу [1, с. 39].

На сучасному етапі земельна політика України має бути спрямована на вирішення двох взаємопов'язаних завдань. По-перше, подолання наслідків економічної кризи та її соціальних проявів. По-друге, створення передумов для структурної перебудови системи землекористування сільських територій. Заходи щодо подолання поточних проблем повинні бути невід'ємно пов'язані з довгостроковими стратегічними рішеннями. Тому важливо змінити підхід до розуміння земельних ресурсів – сприймати їх не лише як елемент виробництва, а як ключову складову сталого розвитку [7, с. 46].

Нинішня система управління земельними ресурсами зберігає галузевий характер і залишається незбалансованою між різними відомствами, відповідальними за економічні, соціальні, екологічні та технічні аспекти використання земель. За радянських часів провідну роль у цій сфері відігравало Головне управління землекористування та землеустрою при Міністерстві сільського господарства, оскільки земля розглядалася як загальнонародна власність.

На початку 1990-х років, із початком земельної реформи, було створено Держкомзем України – центральний орган виконавчої влади, що мав забезпечити комплексне управління земельними ресурсами, землеустрій та охорону земель усіх категорій. Проте цей орган не зміг сформувати нову систему управління, яка б відповідала умовам перехідної економіки [23, с. 138].

Сьогодні Держкомзем виконує лише частину своїх функцій – таких як землеустрій, моніторинг, ведення кадастру та територіальне планування, – причому фінансування цих робіт здійснюється за залишковим принципом. Основна увага приділяється політичним і технічним питанням – роздержавленню, паюванню, оподаткуванню. Як показує аналіз, упродовж останніх років практично не проводяться роботи з організації територій новоутворених агроформувань і фермерських господарств, а також із розроблення планів землевпорядкування населених пунктів. Землеустрій фактично зведено до оформлення рішень місцевих рад щодо розподілу та переділу земель.

Через нестачу коштів державні органи не можуть проводити повноцінний землеустрій, необхідний для реалізації земельної політики. Водночас саме через землевпорядкування здійснюються ключові управлінські функції:

- ведення земельного кадастру (планово-картографічні матеріали, статистика, геоботанічні дослідження);

– прогнозування та планування використання земель і їх охорони (розробка програм, схем і проектів);

– організація раціонального використання земель у проектах землеустрою.

З появою ринку землі земельні ресурси набули нової ролі – товару і об'єкта нерухомості. Залучення прав на земельні ділянки до ринкових відносин стимулює інвестиційну активність, сприяє ефективнішому використанню земель і загальному економічному розвитку країни [6, с. 24].

У результаті реформування земельних відносин в Україні сформувалася нова, складна система землекористувань – приватних, приватно-орендних, колективних і одноосібних – із різними правовими статусами, що охоплюють власність, оренду та інші форми користування землею.

У процесі триваючого перерозподілу земель на територіях колишніх колективних сільськогосподарських підприємств сформувалася значна кількість нових землевласників – власників земельних часток (паїв), селянських господарств і орендарів. Така ситуація суттєво ускладнила земельні відносини та використання угідь у сільському господарстві, призвела до порушення територіальної організації (зокрема сівозмін), що, у свою чергу, спричинило посилення процесів деградації сільськогосподарських земель і зниження їх родючості [7, с. 46].

Для комплексного розв'язання проблем, що виникли, відповідно до статті 183 Земельного кодексу України, статті 2 Закону України «Про землеустрій» та статті 25 Закону України «Про охорону земель», здійснюється землеустрій – як система заходів, спрямованих на організацію раціонального використання й охорони земель, формування території об'єктів землеустрою з урахуванням їх цільового призначення, правових обмежень і вимог щодо збереження родючості ґрунтів. Найбільш ефективною формою розроблення таких заходів є складання проектів землеустрою, які виступають головним інструментом управління земельними ресурсами певної адміністративної території (сільської або селищної ради) [18, с. 267].

Важливим видом землевпорядної документації виступає схема землеустрою та техніко-економічні обґрунтування використання й охорони земель конкретної територіальної громади. Її основними завданнями є:

– реалізація державної політики щодо науково обґрунтованого перерозподілу земельних ресурсів;

– формування ефективної системи землеволодіння й землекористування;

– визначення комплексу заходів із збереження природних ландшафтів, охорони територій із особливим екологічним, рекреаційним чи заповідним статусом;

– відновлення та підвищення родючості ґрунтів, рекультивация порушених земель, запобігання ерозії, засоленню, підтопленню та іншим видам деградації;

– консервація малопродуктивних і деградованих земель;

– створення екологічно збалансованих ландшафтів і агросистем;

– визначення економічної доцільності природоохоронних заходів.

Розроблення подібних схем дає можливість обґрунтовано планувати подальше використання земельних угідь, підтримувати екологічну рівновагу територій,

уточнювати базу оподаткування та створювати правові передумови для розвитку іпотечного кредитування. У межах цих документів особлива увага приділяється раціональному використанню земель як основного засобу виробництва.

На сучасному етапі в Україні здійснюються спроби формування дієвих механізмів раціонального природокористування, охорони земельних ресурсів і проведення моніторингу їх стану. Хоча досягнуто певних результатів, дана робота потребує системного продовження. Найслабшою ланкою чинного механізму управління природокористуванням залишається низький рівень економічної зацікавленості підприємств у ефективному використанні природних ресурсів і збереженні довкілля.

Практика показує, що збитки від нераціонального використання земель наразі не мають суттєвого впливу на економічні результати господарської діяльності підприємств. Водночас відсутні належні стимули для тих суб'єктів, які досягають позитивних результатів у сфері охорони природи та енергоощадності. Тому актуальним завданням є розроблення економічного механізму стимулювання, який би забезпечував матеріальну зацікавленість підприємств у раціональному використанні, відтворенні й охороні земельних ресурсів.

Земельні ресурси залишаються ключовою складовою агропромислового комплексу України, однак нині вони значно виснажені, що зумовлено екологічними проблемами та нераціональним землекористуванням [12, с. 300].

Виявлення тенденцій зміни стану земельних ресурсів – як негативних, так і позитивних – потребує системного аналізу й достовірного прогнозування їх якісних показників. Лише на основі таких даних можна ефективно регулювати деградаційні процеси та забезпечувати раціональне управління земельним фондом регіонів. Цю функцію виконує моніторинг земель [22, с. 311].

На відміну від поняття контроль природного середовища, моніторинг не передбачає безпосереднього втручання в екосистеми, а забезпечує науково обґрунтовану інформаційну базу для прийняття управлінських рішень. Державний моніторинг земель України має відображати стан земельних ресурсів у цілому по країні, регіонах, районах, населених пунктах та землекористуваннях, а також характеризувати території за ландшафтно-екологічними ознаками і зонами негативного впливу природних чи антропогенних процесів [8, с. 60].

В умовах України особливого значення набуває моніторинг земель сільськогосподарського призначення, що зазнають інтенсивного антропогенного навантаження. Його метою є не лише спостереження за змінами стану земель, а й оцінка їх впливу на загальну екологічну ситуацію в державі.

Ефективність моніторингу залежить від створення загальнодержавної та пов'язаних із нею регіональних автоматизованих систем, здатних забезпечити своєчасне отримання, обробку, накопичення, систематизацію та подання необхідної інформації для прийняття рішень у сфері землекористування.

Методичні підходи щодо управління використання земельних ресурсів.

Ефективна система сільськогосподарського землекористування повинна ґрунтуватися на принципах охорони та розширеного відтворення земельно-

ресурсного потенціалу. Відтак, результативні показники діяльності мають сенс лише за умови покращення агроекологічного стану земель.

Раціональне сільськогосподарське землекористування має базуватися на таких основоположних засадах:

- використання земельних ресурсів втрачає сенс, якщо воно не відповідає інтересам як людини, так і природи;
- процес використання земель повинен супроводжуватися їхньою охороною та відтворенням;
- господарська діяльність на землі має здійснюватися з урахуванням законів природи та природно-кліматичних умов [17, с. 16].

Економічна ефективність використання земельних ресурсів передбачає не лише усунення чи зменшення негативних екологічних наслідків, а й створення умов для їх розширеного відтворення. Для цього необхідно забезпечити: відновлення та зростання родючості ґрунтів, захист земель від ерозійних процесів і деградації, підтримання оптимального балансу поживних речовин у ґрунті, раціональний рівень інтенсивності використання угідь, вибір оптимальних напрямів їх експлуатації, а також упровадження екологічно безпечних технологій і методів землеробства.

Важливою складовою комплексу організаційно-господарських заходів є правильна організація території, насамперед – сільськогосподарських угідь. Так, протиерозійна організація території передбачає вилучення із ріллі ділянок зі схилами понад 3° та змитими ґрунтами з метою запровадження на них ґрунтозахисних сівозмін.

Рівень ефективності відтворення земельно-ресурсного потенціалу значною мірою залежить від структури посівів та чергування культур у ґрунтозахисних сівозмінах. Раціональне чергування культур сприяє зменшенню водної ерозії на 50–60 % і підвищує урожайність еродованих та ерозійно небезпечних земель. Надмірне залучення малопродуктивних земель до обробітку призводить до погіршення їхнього стану та негативно впливає на екологічну ситуацію загалом [12, с. 299].

Необхідною умовою охорони й відтворення земель є систематичний облік і оцінювання їхнього стану. З цією метою має функціонувати дієва інформаційна система моніторингу, інвентаризації та прогнозування стану земельних ресурсів у взаємозв'язку з іншими природними компонентами та антропогенними процесами. Порушення меж оптимального використання або відтворення земельних ресурсів зрештою призводить до руйнування природних екосистем.

На сьогодні дослідження у сфері ефективного відтворення земельно-ресурсного потенціалу здійснюються за трьома основними напрямками:

1. Розроблення та оцінювання нових методів боротьби з деградацією й ерозією земель.
2. Упровадження ґрунтозахисних технологій та систем землеробства.
3. Удосконалення механізмів відповідальності та стимулювання землекористувачів і землевласників – з метою заохочення до раціонального використання земель і покарання за їх нераціональну експлуатацію.

Особливу увагу при цьому приділяють малопродуктивним і деградованим угіддям. Визначення економіко-екологічного ефекту від реалізації комплексу заходів

з відтворення земельно-ресурсного потенціалу має першорядне значення. Верхньою межею такого ефекту є, з одного боку, прямі втрати ґрунту, а з іншого – недоотримання урожаю. Розрахунок цих втрат здійснюється на основі площ земель, для яких доцільне впровадження відповідних відновлювальних заходів. У деяких випадках такі території можуть обмежуватися полезахисними лісосмугами або ділянками з ґрунтозахисними сівозмінами.

Площі ріллі, лісових насаджень і природних кормових угідь мають бути підібрані у таких пропорціях, що забезпечують формування локальних екосистем, які функціонують за принципами природних аналогів, навіть за умов значного антропогенного навантаження [25, с. 178].

Відтворення земельно-ресурсного потенціалу певних територій може бути досягнуте двома основними шляхами.

Перший – це реабілітація земель, тобто вилучення деградованих або частково деградованих ділянок із інтенсивного сільськогосподарського обробітку.

Другий – зміна їх цільового призначення, що передбачає інший режим і характер використання. Існує також третій підхід, який стосується природно малородючих земель. Його суть полягає у штучному підвищенні продуктивності таких угідь за допомогою агротехнічних та меліоративних заходів.

Отже, стратегічними орієнтирами у сфері відтворення земельно-ресурсного потенціалу є такі напрями:

- відновлення та підвищення родючості ґрунтів;
- удосконалення структури сільськогосподарських угідь;
- упровадження новітніх підходів до адаптації системи сільськогосподарського землекористування до природно-кліматичних умов;
- формування ефективного механізму економічної відповідальності за порушення вимог земельного законодавства та за погіршення екологічного стану земель.

Методологічною основою стратегічного управління земельними ресурсами виступають системний і ситуаційний підходи. Для побудови ефективної системи управління та реалізації її функцій необхідно здійснити економічну оцінку використання земельних ресурсів із застосуванням науково обґрунтованих методик і сучасних економічних підходів [15, с. 132].

Діяльність підприємства, зокрема у сфері використання земельних угідь у рослинництві (для вирощування культур) та тваринництві (для випасання худоби, розміщення тваринницьких приміщень і вигулів), має здійснюватися з дотриманням принципів прозорості та доступності інформації про фактичний рівень використання земельних ресурсів. Для цього слід розробити систему оціночних методик і структур збору та обробки даних, які забезпечуватимуть оперативне надходження інформації, необхідної для стратегічного управління підприємством [5, с. 134].

Основні принципи використання земельних ресурсів передбачають:

- агроландшафтний підхід, що враховує комплекс природних факторів у поєднанні з господарською інфраструктурою, спрямований на створення сприятливих соціально-економічних умов організації виробництва;

– екологічність, яка забезпечується реалізацією системи заходів із охорони земель від деградаційних процесів;

– раціональний господарський устрій, що передбачає оптимальну організацію території, упровадження і дотримання сівозмін, розробку систем удобрення, підбір сортів і насіння, раціональне використання техніки, а також проведення меліорації та будівництва об'єктів інфраструктури;

– економічну доцільність, що досягається шляхом узгодження програм розвитку із реальним економічним станом господарства, його спеціалізацією, розташуванням відносно ринків збуту й переробки продукції, транспортними зв'язками, експортним потенціалом і підприємницькою ініціативою виробників;

– агроекологічний моніторинг, який полягає у постійному контролі за вмістом гумусу та поживних речовин у ґрунтах, рівнем забруднення підземних і поверхневих вод, станом земельного покриву. Основним завданням є поєднання процесів інтенсифікації виробництва із збереженням і поліпшенням якості ґрунтів, тобто забезпечення розвитку сільського господарства відповідно до екологічних вимог [7, с. 46].

До ключових напрямів діяльності системи управління земельними ресурсами та підвищення ефективності їх використання належать:

– упровадження науково обґрунтованих зональних систем землеробства, сучасних технологій вирощування культур, внесення оптимальної кількості органічних і мінеральних добрив під кожен культуру, розвиток хімічної, гідротехнічної, лісової, біологічної та інших форм меліорації земель;

– боротьба з водною та вітровою ерозією ґрунтів, проведення докорінного поліпшення природних угідь;

– створення довготривалих культурних пасовищ (особливо зрошуваних), удосконалення системи землевпорядкування та впровадження інших раціональних заходів.

Усі ці фактори та способи підвищення ефективності використання земель повинні бути ретельно сплановані, належним чином організовані та реалізовані у визначені строки й у логічній послідовності. Підвищення ефективності землекористування насамперед можливе на основі інтенсифікації виробництва та впровадження науково обґрунтованої системи землеробства – цілісного комплексу агротехнічних, економічних і організаційних заходів, які забезпечують розширене відтворення родючості ґрунтів, стабільне зростання врожайності культур, покращення якості продукції та надійний захист навколишнього середовища.

До організаційних чинників, що сприяють підвищенню ефективності використання земельних ресурсів, належать удосконалення структури посівних площ сільськогосподарських культур, запровадження науково обґрунтованих сівозмін, трансформація угідь, а також проведення рекультиваційних робіт.

Ефективність є економічною категорією, що відображає взаємозв'язки між людьми в процесі виробництва з урахуванням використання наявних виробничих ресурсів у певних умовах. Вона виступає як кінцевий результат матеріального виробництва, діяльності галузей та окремих підприємств.

Сільськогосподарське виробництво вважається ефективним, якщо в ньому максимально раціонально використовуються наявні ресурси – земля, основні й оборотні фонди, трудові ресурси – з метою отримання найбільшої кількості якісної сільськогосподарської продукції, необхідної суспільству, при мінімальних матеріальних і фінансових витратах [13, с. 246].

Поняття ефективності використання земель та якості землі мають різне змістове навантаження. Якість землі характеризує природні властивості земельних угідь, що визначають їх родючість. Якісна оцінка здійснюється на основі даних обліку показників якості земель з метою виокремлення ґрунтових відмін за найбільш значущими природними характеристиками, які корелюють з урожайністю. Це дає змогу систематизувати ґрунти за природною якістю та господарською придатністю для вирощування певних культур. Така систематизація є відносною оцінкою ґрунтів, яка ґрунтується на сукупності показників – вмісті гумусу, поживних речовин, особливостях температурного та водного режимів, рельєфу місцевості тощо.

Беручи до уваги, що серед усіх чинників, які визначають рівень виробництва й впливають на його результативність, провідне значення мають земля, виробничі фонди (основні та оборотні) і трудові ресурси, саме вони складають ресурсний потенціал підприємства.

Наукові дослідження доводять, що найдоцільнішим способом вимірювання цього потенціалу є його грошова оцінка. Можливість об'єднання показників земельних, трудових і матеріальних ресурсів пояснюється їх частковою взаємозамінністю. Так, жива праця із розвитком механізації та автоматизації поступово замінюється уречевленою, а зменшення площі сільськогосподарських угідь у певних господарствах компенсується підвищенням рівня інтенсивності виробництва.

Оцінка земель базується на результатах землеоціночних робіт і може здійснюватися різними методами, серед яких основними є:

- за рівнем прибутковості (капіталізована земельна рента);
- за вартістю освоєння земельної ділянки;
- за обсягом валової продукції та чистим доходом з 1 га;
- за рівнем урожайності основних культур (переважно зернових).

Найбільш обґрунтованою та універсальною вважається методика грошової оцінки землі за рівнем рентного доходу, яка враховує не лише диференціальні ренти I та II, але й абсолютну ренту. Завдяки цьому підхід дозволяє оцінити не лише родючість і місцезнаходження земельної ділянки, рівень інтенсифікації її використання, а й надлишок доданої вартості над середнім прибутком, отриманим виробниками навіть на менш продуктивних землях (абсолютна рента).

У методиці грошової оцінки земель, розробленій науковцями Інституту аграрної економіки УААН, за основу взято рентний дохід від вирощування зернових культур, які займають найбільшу частку у структурі посівів і можуть вирощуватися практично на всіх типах ґрунтів.

Інформаційною базою для розрахунків грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення окремих підприємств, об'єднань чи регіонів є державний земельний кадастр. Через інфляційні процеси, що відбуваються в економіці, у зазначеній методиці рентний дохід визначається у натуральному вираженні – у центнерах зерна, а при грошовій оцінці перераховується за внутрішніми або світовими цінами [24, с. 38].

Грошова оцінка земель на загальнодержавному рівні в Україні вперше була здійснена відповідно до «Методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України.

Диференціальний рентний дохід визначається за формулою:

$$D_{p0} = (Y \cdot C - B) - \frac{B \cdot K_p}{C}, \quad (1)$$

де Y – урожайність зернових з 1 га посіву, ц;

C – ціна реалізації 1 ц зерна, грн;

B – виробничі витрати на 1 га посіву, грн;

K_p – коефіцієнт рентабельності, що береться на рівні 0,35.

Економічна ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-господарських форм визначається низкою натуральних показників, зокрема:

– рівнем урожайності зернових і зернобобових культур, озимих зернових, цукрових буряків, соняшнику, картоплі та інших культур, що вирощуються у досліджуваному господарстві;

– обсягом виробленої продукції тваринництва (молока, приросту живої маси великої рогатої худоби, свиней тощо) у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь;

– кількістю продукції рослинництва (зерна, цукрових буряків тощо) та тваринництва (приросту живої маси свиней), що припадає на 100 га ріллі [24, с. 39].

Для оцінювання економічної ефективності використання земельних ресурсів також застосовується система вартісних показників, до яких належать:

– вартість валової продукції у поточних цінах, що припадає на 100 га сільськогосподарських угідь (тис. грн);

– обсяг валової продукції у порівняльних цінах 2000 року з розрахунку на 100 га угідь – загалом та за основними напрямками виробництва (рослинництво, тваринництво), тис. грн;

– розмір грошової виручки, прибутку або збитку у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн;

– кількість валової продукції у поточних цінах, що припадає на 100 грн матеріальних витрат, на одну людино-годину тощо.

Вартісні показники більш повно відображають рівень економічної ефективності використання земельних ресурсів, оскільки дають можливість порівнювати результати господарської діяльності та об'єктивно оцінювати ступінь використання земель у підприємствах різної спеціалізації.

Натуральні показники відображають продуктивність лише окремих видів угідь, тоді як вартісні характеризують ефективність використання всієї земельної площі.

Доцільно обчислювати обидві групи показників – як у розрахунку на гектар фізичної площі, так і з урахуванням грошової оцінки гектара сільськогосподарських угідь, у якій відображено економічну родючість землі. У першому випадку результати показують фактично досягнутий рівень використання земель без врахування їх якості, а у другому – дають можливість об'єктивно оцінити ефективність господарювання [21, с. 82].

Найповніше рівень ефективності використання земельних угідь характеризується вартісним показником – землевіддачею.

Землевіддача – це співвідношення вартості валової продукції, отриманої з одного гектара сільськогосподарських угідь, до їх грошової оцінки:

$$B = \frac{ВВП}{P}, \quad (2)$$

де B – землевіддача;

$ВВП$ – вартість валової продукції, одержаної з 1 га угідь, тис. грн;

P – грошова оцінка 1 га угідь, тис. грн.

Для визначення показників ефективності використання земельних угідь застосовується метод переведення ріллі та природних сінокосів в умовну ріллю. З цією метою використовують коефіцієнти переведення природних сінокосів і пасовищ у відповідні еквіваленти умовної ріллі.

У сучасній звітності сільськогосподарських підприємств не подаються дані про продуктивність природних пасовищ, тому при розрахунках їх, як правило, прирівнюють до продуктивності природних сінокосів.

На кожному аграрному підприємстві, з урахуванням специфіки його діяльності (типів ґрунтів, їх механічного складу, форми та розмірів земельних ділянок, кута нахилу рельєфу, спеціалізації виробництва тощо), необхідно розробляти та впроваджувати систему агрономічних, технічних і організаційно-економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

Особливе значення мають дії, що забезпечують зростання потенціалу підприємства щодо збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з кожного гектара угідь. Реалізація такого потенціалу залежить від рівня інтенсивності використання земельних ресурсів.

Порівняльний аналіз показників інтенсивності у динаміці та між різними підприємствами дозволяє виявити напрями подальшого удосконалення процесів землекористування.

Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів визначається за такими показниками:

- ступінь господарського використання землі, який обчислюється як відношення площі сільськогосподарських угідь до загальної земельної площі господарства;
- ступінь розораності, що визначається часткою площі ріллі та багаторічних насаджень у загальній площі сільськогосподарських угідь;
- ступінь меліорованості, тобто співвідношення площі меліорованих земель (зрошуваних, осушених) до загальної площі сільськогосподарських угідь;

- питома вага інтенсивних культур (цукрових буряків, льону, картоплі, овочів, соняшнику, кукурудзи на зерно) у загальній посівній площі господарства;
- коефіцієнт повторного використання землі, який визначається як відношення сумарної посівної площі (включаючи повторні посіви) до загальної посівної площі підприємства [21, с. 83].

До основних показників, що характеризують рівень інтенсивності та використовуються для порівняльної оцінки ефективності використання ріллі у сільськогосподарських підприємствах, належать:

- сума виробничих витрат у розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- обсяг затрат праці на 1 га ріллі, люд.-год;
- вартість основних виробничих фондів, що використовуються в рослинництві, з розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- урожайність основних зернових культур, ц/га;
- сума валового доходу з галузі рослинництва у розрахунку на 1 га ріллі, грн;
- сума чистого доходу з галузі рослинництва у розрахунку на 1 га ріллі, грн.

Кожен із наведених показників відображає рівень ефективності використання земельних угідь і підлягає розрахунку в динаміці.

Економічна ефективність використання зрошуваних земель визначається за такими показниками:

- виробничі витрати на 1 га, грн;
- додаткові витрати на 1 га, грн;
- сума валової продукції з розрахунку на 1 га зрошуваних земель, грн;
- сума валової продукції з розрахунку на 1 люд.-год., грн;
- сума чистого доходу, грн;
- додатковий чистий дохід від зрошення, грн;
- додатковий обсяг валової продукції на 1 грн додаткових витрат, грн;
- додатковий чистий дохід у розрахунку на 1 грн капітальних вкладень, грн;
- ефективність капітальних вкладень, грн;
- період окупності капітальних вкладень у зрошення, років;
- рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях, %.

Кожен із зазначених показників обчислюється за період зрошення та за рік, що передує зрошуванню.

Порівняльний аналіз даних за два періоди здійснюється в абсолютному та відносному відхиленнях.

Абсолютне відхилення визначається як різниця між кінцевим і базовим значенням показника [14, с. 130].

Базовим може бути середньорічне значення за 3–5 попередніх років, а також нормативний або фактичний показник за рік, що передував звітному.

Відносне відхилення визначається як співвідношення показників за досліджуваний період у відсотковому вираженні.

Поглиблений аналіз використання земельних угідь конкретного сільськогосподарського підприємства здійснюється шляхом розрахунку показників рівня розораності земель:

$$P_{осв} = \frac{S_{с-г\ угідь}}{S_{заг.зем.}} \cdot 100\%, \quad (3)$$

де $P_{осв}$ – рівень освоєння земель, %;

$S_{с-г\ угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га;

$S_{заг.зем.}$ – загальна земельна площа, га;

$$R_{уч} = \frac{S_p}{S_{с-г\ угідь}} \cdot 100\%, \quad (4)$$

де $R_{уч}$ – розораність сільськогосподарських угідь, %;

S_p – площа ріллі, га;

$S_{с-г\ угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га.

$$П = \frac{S_c + S_n}{S_{с-г\ угідь}} \cdot 100\%, \quad (5)$$

де $П$ – питома вага природних кормових угідь в площі с.-г. угідь, %;

$S_c + S_n$ – площа сінокосів та пасовищ, га;

$S_{с-г\ угідь}$ – площа сільськогосподарських угідь, га.

На сьогодні більшість підприємств Полтавської області зосереджують увагу переважно на екстенсивному використанні орних земель та земельних ресурсів загалом. При цьому динамічність ґрунтотворних процесів часто ігнорується землекористувачами, що призводить до зниження ефективності виробничої діяльності у сфері рослинництва. Така ситуація свідчить про наявність певних недоліків у системі господарювання підприємств різних форм власності [19, с. 147].

Рівень ефективності використання земельних ресурсів у більшості сільськогосподарських підприємств України залишається недостатнім. У багатьох із них спостерігається зниження родючості ґрунтів, значні площі зазнають впливу вітрової та водної ерозії, не зменшується кількість засолених і кислих земель. У зв'язку з цим кожному господарству необхідно приділяти особливу увагу оцінці якісного стану землекористування та впровадженню науково обґрунтованої системи землеробства.

Організація управління та використання земельних ресурсів у підприємстві.

Управління використанням земельних ресурсів в аграрному підприємстві здійснюється шляхом застосування різних механізмів, а також організаційно-економічних і екологічних заходів. Сукупність цих інструментів, послідовність їх реалізації та рівень ефективності визначаються наявним ресурсним потенціалом, масштабами діяльності, фінансово-економічною стійкістю суб'єктів господарювання, їх ринковими позиціями та стратегічними цілями розвитку. Додатково на процес управління впливають природно-кліматичні умови та напрям державної аграрної політики. Водночас результативність використання механізмів і засобів управління землекористуванням безпосередньо залежить від чіткого визначення управлінських пріоритетів і своєчасного виявлення проблем, що потребують вирішення.

Під час аналізу структури земельних ресурсів вивчають динаміку їх змін, визначають тенденції, темпи й причини трансформацій, а також оцінюють їх з позицій суспільних інтересів і вимог раціонального, екологічно безпечного землекористування.

Для оцінювання стану земельних угідь використовують такі показники:

– питома вага орних земель у загальній площі сільськогосподарських угідь (ступінь розораності);

– співвідношення посівної площі до площі ріллі (частка ріллі в обробітку);

– частка осушених або зрошуваних земель у площі сільськогосподарських угідь.

Об'єктом аналізу ефективності використання ріллі є сівозміни, запроваджені у господарстві. Сівозміна характеризує структуру посівних площ і порядок чергування культур у межах сільськогосподарських полів.

Під час аналізу оцінюють раціональність структури посівних площ, визначаючи частку окремих культур у загальній площі посівів. Особливу увагу приділяють культурам, для яких передбачені нормативні обмеження щодо максимальної частки в структурі (цукрові буряки, льон, соняшник). Також враховується частка просапних культур, вирощування яких підвищує ризик ерозії ґрунтів, особливо на ділянках зі складним рельєфом, та площа під багаторічними травами, які сприяють підвищенню родючості.

Аналіз сівозміни передбачає вивчення:

– наявності та типів сівозмін (польові, ґрунтозахисні, кормові тощо) і відповідності їх природно-кліматичним умовам господарства;

– рівня освоєння сівозмін;

– дотримання встановленого порядку чергування культур;

– причин відхилень від рекомендованої послідовності культур;

– економічних наслідків несвоєчасного освоєння або порушення сівозмін.

Оцінювання ефективності сівозмін здійснюється за такими показниками:

– грошові надходження та прибуток з 1 га посівних площ;

– урожайність основних культур залежно від попередників;

– обсяг виробництва кормів (у центнерах кормових одиниць) з 1 га ріллі;

– зміни у характеристиках ґрунтів (вміст гумусу, прояв ерозійних процесів),

що свідчать про екологічну збалансованість сівозмін.

Аналіз використання ріллі доповнюється економічною оцінкою ефективності вирощування основних сільськогосподарських культур. Ключовими критеріями ефективності виробництва продовольчих і технічних культур, продукція яких реалізується на ринку, є:

– прибуток, отриманий із 1 га посівних площ (за умови 100-відсоткової товарності);

– рівень рентабельності виробництва.

Додатковими критеріями виступають затрати праці та коштів на 1 га посівів.

Варто зазначити, що вирощування окремих культур потребує значних ресурсних витрат, забезпечити які можуть не всі підприємства.

Загалом ефективність функціонування аграрного підприємства значною мірою залежить від професійності керівника та якості управлінських рішень, що приймаються управлінським апаратом [24, с. 231].

Структура управління сільськогосподарського підприємства тісно пов'язана з його організаційною побудовою та забезпечує лінійно-функціональні взаємозв'язки між усіма структурними одиницями підприємства.

Зокрема, ці зв'язки встановлюються:

- між керівником підприємства та головними спеціалістами;
- між головними спеціалістами різних напрямів діяльності;
- між керівниками середньої ланки управління та підпорядкованими їм працівниками;
- між працівниками одного виробничого підрозділу.

Окрім забезпечення взаємодії між рівнями управління, така структура визначає параметри управління земельними ресурсами, що є ключовим елементом ефективного функціонування аграрного підприємства.

Процес ухвалення управлінських рішень щодо організації та умов землекористування в господарстві базується на системі заходів, пов'язаних із збиранням, обробкою, аналізом і передачею інформації. На основі цих даних формуються управлінські рішення, які спрямовуються на нижчі рівні управлінської системи для практичного виконання (рис. 1.).

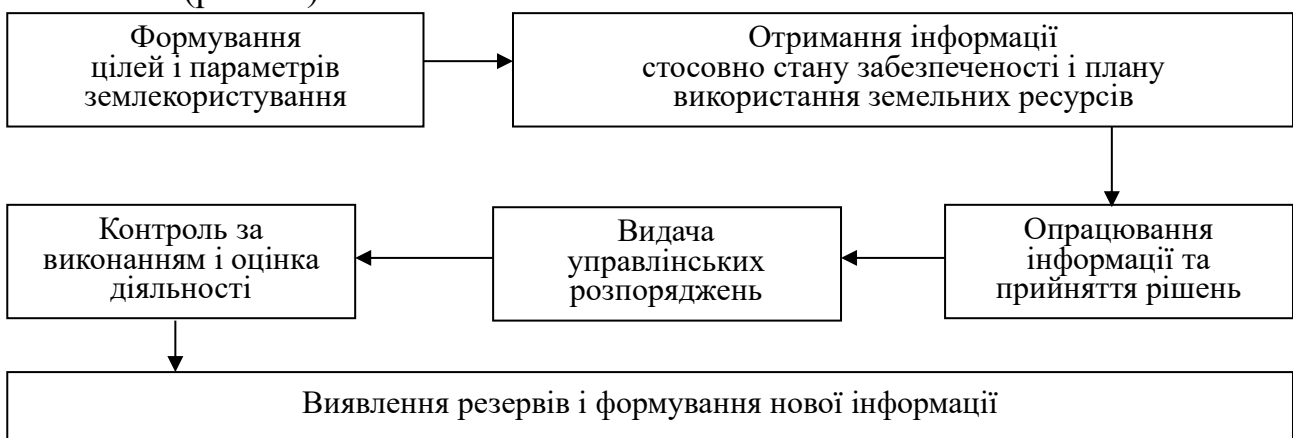

Рис. 1. Стадії управління по використанню земельних ресурсів в аграрному підприємстві

Поняття управлінських рішень у системі землеробства ґрунтується на сутності самого процесу управління, який має інформаційний характер. Ефективність і обґрунтованість управлінських рішень у сфері землекористування значною мірою залежать від якості, достовірності та повноти інформаційного забезпечення, що супроводжує управлінський процес.

Важливою складовою цього процесу є наявність зворотного зв'язку, який забезпечує отримання інформації про реакцію об'єкта управління на попередні управлінські впливи та дозволяє своєчасно коригувати подальші дії, підтримуючи стабільність і результативність системи в динаміці.

У системі управління земельними ресурсами аграрного підприємства, як і в будь-якій іншій системі, виокремлюють керуючу та керовану підсистеми.

Керуюча підсистема представлена директором (головою підприємства) та зборами пайовиків – співвласників земельних часток (паїв), які ухвалюють основні стратегічні рішення.

Керована підсистема охоплює функціональні підрозділи, відповідальні за реалізацію управлінських рішень – агрономічний, планово-економічний, інженерно-технічний відділи, тракторні та овочеві бригади, які безпосередньо виконують виробничі операції.

Чітке визначення прав, обов'язків і міри відповідальності кожного учасника управлінського процесу є необхідною умовою ефективності системи управління земельними ресурсами.

Одним із ключових показників економічного стану підприємства виступає структура посівних площ, яка безпосередньо впливає на обсяги виробництва продукції рослинництва й тваринництва. Оптимальною є така структура, що забезпечує максимальний вихід продукції з одиниці площі при мінімальних матеріальних і трудових затратах.

Для розрахунку показників структурної характеристики використовуються:

– дані про склад земельних угідь конкретного підприємства, групи господарств або регіону;

– показники структурного співвідношення видів земельних угідь.

Удосконалення структури посівних площ має супроводжуватися науково обґрунтованим чергуванням сільськогосподарських культур. Правильне впровадження та освоєння сівозмін здатне підвищити урожайність на 30–40 % і сприяє раціональнішому використанню техніки та трудових ресурсів.

Урожайність є середнім обсягом продукції рослинництва, отриманої з одиниці посівної площі, і виступає одним із головних індикаторів ефективності господарської діяльності та рівня розвитку аграрного виробництва. Вона відображає як вплив природно-економічних умов, так і рівень організації праці, технологічного забезпечення й управління.

Таким чином, раціональне використання орних земель є запорукою сталого зростання валового виробництва продукції землеробства та основою підвищення ефективності аграрного сектору в цілому.

Економічним показником результативності діяльності аграрного підприємства виступає валова продукція сільського господарства. Під нею розуміють загальний обсяг продукції, отриманий підприємством протягом певного періоду. У масштабах держави валова продукція є складовою частиною валового суспільного продукту. До її складу входять результати, отримані в галузях рослинництва та тваринництва. За змістом вона поділяється на основну, побічну та супутню продукцію.

У рослинництві до валової продукції належать:

– валовий збір урожаю всіх сільськогосподарських культур (основна, побічна і супутня продукція) за поточний рік;

- вартість витрат на вирощування молодих багаторічних насаджень у певному році;
- приріст незавершеного виробництва, який визначається як різниця між затратами під урожай поточного року, здійсненими в минулому році, і витратами під урожай наступного року, проведеними в поточному періоді (підготовка ґрунту, посів озимих культур тощо).

Раціональне використання орних земель забезпечує стабільне зростання обсягів валової продукції землеробства.

Важливу роль у збільшенні виробництва рослинницької продукції відіграють мінеральні добрива. Їхній позитивний вплив пояснюється тим, що більшість поживних речовин у ґрунті перебуває у важкорозчинній формі, а коренева система рослин не завжди має достатню здатність до їх засвоєння. Тому застосування мінеральних добрив, зокрема під озиму пшеницю, забезпечує істотне підвищення урожайності на різних типах ґрунтів.

Норми та співвідношення мінеральних добрив – азоту, фосфору і калію – залежать від попередників озимої пшениці. Так, після зернобобових культур і багаторічних бобових трав доцільно застосовувати повні мінеральні добрива з підвищеним вмістом фосфору й калію та зниженими нормами азоту. Якщо ж пшениця розміщується після кукурудзи, необхідне підвищення азотного живлення; після картоплі чи цукрових буряків – збільшення частки калійних добрив.

Однак на практиці господарства часто відчувають нестачу добрив, що зумовлено скороченням їх виробництва в Україні через складну економічну ситуацію. Обсяги випуску мінеральних добрив зменшилися майже на 55 %, головним чином через обмежене постачання сировини з-за кордону. Водночас порушено оптимальне співвідношення між азотними, фосфорними й калійними добривами, що знижує ефективність їх використання.

Дефіцит будь-якого мікроелемента різко зменшує загальний ефект від удобрення. Тому необхідно дотримуватися науково обґрунтованих рекомендацій щодо норм і співвідношення мінеральних добрив, розроблених дослідними установами з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов вирощування озимої пшениці.

Для визначення вмісту доступних для рослин поживних речовин – мінерального азоту (нітратної та аміачної форм), рухомих сполук фосфору і легкорозчинного калію – проводять ґрунтову діагностику. Зразки ґрунту аналізують в агрохімічній лабораторії, визначаючи запаси поживних речовин у кореневмісному шарі та розраховуючи потребу рослин у додатковому удобренні.

При внесенні добрив необхідно враховувати біологічні особливості сортів озимої пшениці. Для низькорослих, стійких до вилягання сортів застосовують вищі норми азотних добрив, тоді як для високорослих, схильних до вилягання – нижчі.

Поліпшення фосфорного балансу ґрунтів може підвищити урожайність зернових на 20–30 %, що дає можливість на тих самих площах збільшити загальне виробництво зерна на 10–12 млн тонн.

Ефективність застосування мінеральних добрив визначається за низкою економічних показників, серед яких:

- підвищення урожайності та валового збору;
- умовно чистий прибуток (вартість приросту врожаю за мінусом затрат на добрива);

– окупність 1 гривні витрат (відношення вартості приросту урожаю до затрат на добрива);

– рівень рентабельності (відношення умовно чистого прибутку до витрат, виражене у відсотках).

Господарська ефективність використання родючості ґрунту та внесення добрив (позначається як C) визначається співвідношенням фактично отриманої урожайності з конкретної площі до урожайності, яку можна було б отримати, виходячи з наявної родючості ґрунту і внесених добрив. Це співвідношення обчислюється за відповідною формулою:

$$C = Uф / Ур \times 100\%, \quad (6)$$

де C – ефективність використання природної родючості ґрунту і добрив, %;

$Uф$ – фактична врожайність, ц/га;

$Ур$ – ресурсна урожайність, ц/га.

Фактична урожайність ($Uф$) береться із даних обліку врожайності конкретної культури на даному полі.

Ресурсна урожайність ($Ур$) визначається за формулою:

$$Ур = B \times Ц + Kм \times Om + Ko \times Oo, \quad (7)$$

де B – середньозважений бонітет родючості ґрунту в даному полі, балів;

$Ц$ – ціна одного балу родючості ґрунту, ц рослинницької продукції;

$Kм$ – кількість мінеральних добрив у д. р., внесених під культуру, ц/га;

Om – окупність 1 ц д. р. мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції культури, ц;

Ko – норма органічних добрив, внесених під культуру, т/га;

Oo – окупність 1 т органічних добрив приростом врожаю основної продукції культури, ц.

Одним із ключових показників ефективності застосування добрив виступає окупність 1 кг діючої речовини поживних елементів, внесених із добривами, яка визначається за величиною приросту врожаю рослинницької продукції (у кілограмах), отриманого завдяки їх використанню.

Для визначення окупності (агрохімічної ефективності) добрив використовують формулу:

$$Om = Ур - Un / Kм, \quad (8)$$

де Om – окупність 1 кг д. р. мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції культури, кг;

$Ур$ – планова урожайність культури в даному полі, кг/га;

Un – урожайність за рахунок природної родючості ґрунту ($B \cdot Ц$), кг/га;

$Kм$ – кількість мінеральних добрив в д.р., внесених під культуру, кг/га.

Визначивши господарську ефективність використання родючості ґрунту та добрив на кожному полі сівозміни, необхідно здійснити детальний аналіз отриманих результатів.

Якщо рівень господарської ефективності становить менше 100 %, а окупність 1 кг діючої речовини мінеральних добрив приростом врожаю основної продукції

нижча за нормативну для умов Полтавської області, слід звернути увагу на дотримання у господарстві рекомендованого для даних типів ґрунтів співвідношення N:P:K, а також перевірити правильність розподілу добрив між основним удобренням, внесенням у рядки під час сівби, підживленням тощо.

Сучасне сільськогосподарське виробництво потребує створення принципово нових типів мінеральних добрив, які поєднували б комбінований вплив на рослини, мали тривалу післядію, не вимивалися з ґрунту та відповідали високим екологічним стандартам.

Ефективність системи управління земельними ресурсами визначається через оцінку сукупного ефекту від реалізації управлінських рішень, тобто ступеня досягнення поставлених цілей – підвищення урожайності та збільшення обсягів продукції рослинництва завдяки застосуванню добрив або висіву елітного насіння.

Досягнення стратегічних і оперативних цілей управління, а також підвищення ефективності управлінської діяльності в системі землекористування забезпечується впровадженням ресурсозберігаючих, агротехнологічних та інших заходів. На рівень ефективності використання земельних ресурсів істотно впливають розвиток продуктивних сил, структура посівних площ і ступінь розораності земель.

Отже, вдосконалення системи управління земельними ресурсами має ґрунтуватися на ефективному впровадженні заходів у системі землекористування, а також на комплексній оцінці стану використання земельних угідь, сільськогосподарських площ і ріллі.

Список використаних джерел

1. Бабміндра Д. Формування інвестиційних чинників раціонального землекористування. *Землепорядний вісник*. 2009. № 3. С. 39–42.
2. Березівський П. С., Михайлюк Н. І. Організація виробництва в аграрних формуваннях : навч. посіб. Київ : Центр навч. літератури, 2005. 560 с.
3. Бочко О. І. Питання раціонального використання земельних ресурсів в сучасних умовах. *Економіка АПК*. 2010. № 17 (1). С. 151–155.
4. Бриндзя Г. З. Формування сталого еколого-ландшафтного середовища як основи раціонального землекористування. *Наука й економіка*. 2009. № 3 (15). Т. 2. С. 129–133.
5. Гетьман О. О., Шаповал В. М. Економіка підприємства : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 488 с.
6. Гончар О. В. Земельні ресурси України. *Агросвіт*. 2001. № 17. С. 24–27.
7. Гуторов О. І. Проблеми та стратегічні пріоритети використання земельних ресурсів у сільському господарстві України. *Зб. наук. пр. ХНАУ ім. В. В. Докучаєва*. 2010. С. 46–57.
8. Друнак В. Р. Досвід планування та використання земель зарубіжних країн. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 7. С. 60–62.
9. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
10. Колесник І. А. Ефективність використання земельних ресурсів. *Економіка АПК*. 2001. № 5. С. 47–49.

11. Корчинський А. А. Про екологізацію раціонального землекористування. *Економіка АПК*. 2001. № 3. С. 27–30.
12. Кручок Н. С. Ефективне реформування земельних відносин в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2012. Вип. 177. С. 299–306.
13. Мармоза А. Т. Теорія статистики. Київ : Ельга : Ніка-Центр, 2003. 392 с.
14. Опря А. Т. Статистика. Математична статистика. Теорія статистики : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 472 с.
15. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах : підручник / за ред. С. П. Азізова. Київ : ІАЕ, 2001. 834 с.
16. Планування на аграрному підприємстві : підручник / за ред. В. М. Нелепа. Київ : КНЕУ, 2000. 372 с.
17. Пономаренко О. О. Економіко-екологічні засади аграрного землекористування. *Економіка АПК*. 2001. № 7. С. 16–22.
18. Правова база з питань екології та охорони природного середовища : зб. норм. актів. Київ : Атака, 2001. 632 с.
19. Примак Т. О. Економіка підприємства : навч. посіб. Київ : Вікар, 2006. 219 с.
20. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-15>.
21. Прядка Т. М., Корбут Т. С. Теоретико-методологічні засади раціонального й ефективного використання земель. *Інноваційна економіка*. 2012. № 4. С. 82–84.
22. Савченко Г. К. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Київ : Урожай, 2002. 311 с.
23. Соловійов М. Ф., Світличний О. В. Зміст державної діяльності у сфері управління земельними ресурсами. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 1. С. 138–140.
24. Третьяк А. С., Друга В. Р., Третьяк Н. І. Методологічні основи територіального планування використання земель у зарубіжних країнах та в Україні. *Землевпорядний вісник*. 2008. № 3. С. 38–45.
25. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК : підручник / за ред. Й. С. Завадського. Київ : Вища школа, 1997. 367 с.